

Als ‘t regent en de zon schijnt: 4. De duivel bleekt zijn grootmoeder

(with English summary)

*Als het regent en de zon schijnt,
bleekt de duivel zijn grootmoeder.*

In Sleeswijk-Holstein slaat de duivel zijn grootmoeder dood (*de Düwel sleit sein Großmutter dood*), elders vecht hij met haar: *Der Teufel rauft mit seiner Großmutter*¹ of slaat hij haar, waarop ze gaat wenen, hetgeen natuurlijk de regen is:

*Wenn's regnet und die Sonne scheint,
so schlägt der Teufel seine Großmutter: er lacht und sie weint.*²

Dit is ook in Engeland bekend:

*If it rains whilst the sun is shining,
the devil is beating his grandmother; he is laughing and she is crying.*³

Maar in Noorwegen wordt gezegd, dat dan de duivel weent.⁴ Ook in Slowakije ranselt hij zijn grootmoeder, evenals in Oostenrijk en de VS.⁵ Ook wordt in Sleeswijk-Holstein gezegd: *de Düwel hett sien Grootmoder op de Bleek*,⁶ terwijl het in Thüringen heet: *der Teufel hat seine Großmutter auf die Bleiche gelegt* en in Mecklenburg: *nu is den Düwel sin Großmutter up de Bleik*.⁷ Een versie uit Holstein luidt voluit:

Dat regent bî Sünnenschîn,

¹ F-V Deu 12; F-V Deu 14; Knapp 1939, 73 nt. 99 = Beirens n°876 (naar R.D.); Götze 1903, 28: daß er sie schlägt, wenn es bei Sonnenschein donnert. Teenstra 1846, 89: De Duitsers zeggen: *Der Teufel schlägt seine Grossmutter*, wanneer het bij zonneschijn dondert en regent.

² F-V Deu 13 (ook Wander IV, 627 n°19); vgl. F-V Deu 15: *De Düwel prügelt sin Grotmöhme* uit Oldenburg; F-V Deu 16: ~ *prügelt (kloppt, klappt) sin Grossmutter* (Lüneburg), *verklappt* (HDA VII, 578). Röhrich 1973, I, 510: *Der Teufel prügelt seine Großmutter* (Bayern); *De Düwel kloppt sin Grossmutter* (Lüneburg). Eerenbeemt 1974, 95: *de duivel slaat zijn grootmoeder. Zij huult en hij lacht*. Swainson 1873, 213: The Germans [say], the devil is beating his grandmother: He is laughing and she is crying.

³ Aquilina 1972, 511, die dit ontleent aan een essay van Dr. A. Cremona, *Weather and Husbandry Lore in the Isles of Malta* (1923, 13), die van een Maltees rijmpje zegt, dat het *reflects some faint common idea of the English saying*, waarop de spreuk volgt. Vgl. F-V Eng 8.

⁴ F-X Nor 1: *saa græder Djævelen*.

⁵ F-V Slowak 1: *vtedy čert babu bije*; F-V Öst 4: *Bei Sonnenregen krieget des Teufels Grossmutter Schläge* of F-V Öst 5: *rauft der Teufel mit seiner Schwiegermutter* (zo ook in F-V Dän 1: *fanden pryglar sin svigermor*; Fin 11); F-V USA 25: *the devil is whipping his grandma* (Kentucky). Röhrich 1973, I, 510: *Der Teufel prügelt seine Schwiegermutter* (Oesterr.).

⁶ Sl-HolstWb IV, 71; vgl. F-V Deu 21: ‘Grossmutter’. Vgl. F-V Deu 18: Uit Oldenburg: *denn bleekt de Düwel sin Grotmoder upa Heckpahl*.

*de Düwel hett sîn Grotmûder up de Blêk.*⁸

In Neder-Saksen luidt het:

*Wenn dëi Sünnschint und 't regent,
blëikt de Dübel sin Groutmouder.*⁹

En in Oost-Friesland *bleekt de Düvel sien grootmoder.*¹⁰

Excursus: De duivel en zijn familie (vervolg)

De grootmoeder van de duivel wordt in veel wellerismen (zeispreuken) te grazen genomen door de duivel. In het Engels vindt hij zijn grootmoeder dronken in de goot: *'Fundus!' said the devil when he found his grandmother drunk in the gutter.*¹¹ Maar hij is zelf natuurlijk geen haar beter, zoals blijkt uit: *'Dat Oller jaht vohr,' säh dä Düwel, dou schmäit'e säine Jrousmutter dä Treppen rünner* (het oude gaat voor, zei de Duivel, toen smet hij zijn grootmoeder van de trap af). Die grootmoeder moet het ontgelden: *'Wat olt is, dat ridd,' sä de Döwel, so red he sine Großmutter dat Ohr af* (wat oud is dat rijt [scheurt], zei de duivel, toen reet hij zijn grootmoeder een oor af).¹²

⁷ ThürWb V, 1294; Rudst; MecklWb VI, 1101; Beirens n° 877 (naar R.D.): *so hat der Teufel seine Grossmutter auf die Bleiche*. Lehmann, 414: Das häufigste und am weitesten verbreitet ist, daß, wenn es bei hellem Sonnenschein regnet, *der Teufel sein Großmutter auf der Bleiche hat* (ook Wander IV, 626 n°16); vgl. F-V Deu 19, 17: Grimm, II 842: *Der Teufel bleicht seine Großmutter (de düvel bleket sin möm)* = Eiselein, 590 [Röhrich 1973, I, 510] = Chamb n°19: *The devil is bleaching his grandmother*; ook Götze, 28: weiverbreitete Vorstellung..., daß der Teufel seine Großmutter bleicht, wenn Regen und Sonnenschein schnell wechseln]. En hij merkt op: Es befördert das Bleichen, wenn manchmal gegossen wird, en vervolgt dan: Sowohl in England als in Holland, Deutschland und Dänmark kennt man diese Version. In Dänmark ist sie dahin rationalisiert, daß *des Teufels großmutter Leinwand auf der Bleiche hat*. [= F-V Dän 7-8; F-V Dän 6: haar garen; F-V Dän 9: de duivel bleekt zijn linnen; F-V Dän 10: zijn kleren]. Die ursprüngliche Form muß gewis erklärt werden durch die gewöhnlichen Worte von 'des Teufels Bleiche', wie sie z.B. Eiselein hat (*Sprichw.d.deuts.Volkes* 1840, 590), 'Er ist dem Teufel aus der Bleiche gelaufen' (= Grimm, II 842: *he is dem düvel üt der bleke lopen*), heißt es, wenn einer tüchtig sonnverbrannt [Eis.: gar braun; Grimm: von einem bräunlicher Gesichtsfarbe] ist. [Röhrich 1973, I, 510] An andere Orten kommt der Sonnenregen daher, daß die beiden dabei sind zu raufen (= plukharen, zoals in de uitdrukking: *Wie met de duivel wil plukharen, moet slechten prijs verwachten*, Wander IV, 1103). Alfred Götze 1903, 28 met dezelfde titel als Lehmann heeft het over de 'weitverbreitete Vorstellung des Volksaberglaubens, daß der Teufel seine Großmutter bleicht, wenn Regen und Sonnenschein schnell wechseln; daß er sie schlägt, wenn es bei Sonnenschein donnert.' Als in de Lausitz de wasvrouw gezien wordt als ze haar was bleekt, dan is slecht weer in aantocht (Haupt, 39 nt. 3). Röhrich 1973, I, 510: Zum Bleichen von Wäsche gehört wiederholtes Anfeuchten im Sonnenschein, so daß dieses Bild gut zu der Naturerscheinung paßt.

⁸ F-V Deu 20 [Röhrich 1973, I, 510]. De Deense versies zijn: F-V Dän 2: *Fanden [har] sin oldemor ude at soles* (buiten in de zon), F-V Dän 3: *ude at tørre* (buiten te drogen). Ook de moeder van de duivel ontkomt er niet aan: F-V Dän 4: *sin moder ude at sole*, of ze is buiten op de bleek (F-V Dän 5: *Fandens moder ude at blege*). Ook wordt gezegd, dat de duivel zijn geld *ude at sole* heeft (F-V Dän 11). Vgl. G-W Dän 1: Ook van het *hyldefolk*, kleine groene wezens, dat zij hun kleren buiten te drogen hingen (*ude til törning*).

⁹ N-SächsWb III, 632: ook: *Wenn dat reg'n un de Sünnschient dorbi, dan blëkt de Dübel sin Tuch*. Ook: *De Düwel danzt mit sin Grotmutter*. Van een windhoos heet het: *De Düwel danzet*. RheinWb VIII, 1149: *de Düwel danzt mit seiner Grossmutter* May-Hatzenport.

¹⁰ Buurman IX, 282.

¹¹ N-SächsWb III, 635; Chamberlain 1900, 279, die spreekt over 'a very interesting group of folk-sayings', die bestaat uit 'conversations of the latter (grandmother) about or with the former (devil)', hetgeen omgekeerd moet zijn, maar ook dan niet 'to the point' is, want alleen de duivel zegt wat tegen zijn grootmoeder. Vgl. Buurman IX, 740: *Wat 'n Fund, sä de Düvel, do funn he sien Grootmoder in 't Horenhuus*. Maar in het Nederlands: *Habes fontus, zei de snijder, en hij haalde zijne dochter uit het hoerhuis* (Harrebomée I, 189a naar Folie I.56). De jongste zoon van Catharina de Medici (koningin van Frankrijk) riep mogelijk *Fundus*, toen hij zijn moeder in een bordeel aantrof, waar zij zich incognito uitleefde; ze zou hem daarop vergiftigd hebben (Frischauer 2, 372).

¹² N-SächsWb III, 635; Vgl. Buurman IX, 740: *Old is old, sä de Düvel, do reet he sien Grootmoder een Ohr of*; Götze 1903, 34: *Det Öller geit vör, säd de Diewel on smêt sine Grossmutter de Trepp runder* (naar *Zeitschrift des*

Hij kan nare grappen met haar uithalen: *‘Spaß maut ßien,’ ßee dei Düwel, dat ketele hei ßiene Großmudder met’r meßchräpe* (Lol moet er zijn, zei de duivel, toen kietelde hij zijn grootmoeder met de riek), in het Engels: *‘That might be a joke,’ said the devil as he ran his fork through his grandmother.*¹³ Of: *‘Dat was doch neet heel miß,’ see de Düvel, do smheet he sin Grotmoder ’n Oog ut. ‘Krebs,’ sät der Düvel, du han er si Grossmodder en der Ham (Netz) gefonge.*¹⁴ Maar toch kan hij niet buiten haar: *‘Ik kann der nich mit färtig weren,’ sä dei Düwel, do schöll hei üm sien Grootmauder schreien.* (Ik kan er niet mee klaar komen, zei de duivel, toen begon hij om zijn grootmoeder te schreeuwen).¹⁵ Om een onaangename zaak snel te beëindigen zegt men in Gronau: *‘Wi willt de Sake kuottmaken!’ segg de Düwel, dao knepp he siene Beßmoder den Stert af* en een spreekwoord zegt: *Sölws den Düwel sien Beßmoder was en aorig Wicht, as se jung was.*¹⁶

In Isabel C. Chamberlains artikel in de *Journal of American Folklore* (1900, 278-80: hier 279 n°3): *‘Fundus!’ Said the devil, [when] he found his grandmother drowned [dit moet zijn: drunk] in a gutter*, of (ID., n°4): *‘That might be a joke,’ said the devil as he ran his fork through his grandmother.* Andere gezegden zijn: *Der Teufel und seine Großmutter sind zu Gaste im Haus*, wenn’s Spektakel gibt [n°17: *The devil and his grandmother are the best guests in the house* (said when loud quarreling takes place)]. En: *das Licht schneuzen, wie der Teufel seine Großmutter schneuzte; er riß ihr nämlich gleich dabei die Nase ab.* De Fransman zegt: *Moucher la chandelle comme le diable mouche sa mère.*¹⁷ In het Nederlands is de grootmoeder vervangen voor een

Vereins für Volkskunde 3, 432). Nd. *‘Dat Öller geet vör!’ segg de Düwel, dao smätt he siene Bestmoder van de Trappe* (Büld 1981, 20 n°1.14: *Sagt man wohl, wenn man einem Älteren den Vortritt läßt.*)

¹³ N-SächsWb III, 635; Chamberlain 1900, 279, die de minder sterke wellerismen vermeldt: *‘Old people are stiff,’ said the devil when he danced with his grandmother;* en: *‘No matter,’ said the devil when he had to mourn his grandmother.* Voor de benaming ‘wellerisme’, zie Taylor 1930. Ter Laan (1949, 16) spreekt van *apologische spreuken*, spreuken met een voorbeeld erbij, zoals: *Alles met maat, zei de snijder, en hij sloeg zijn wijf met de elstok.* Het gaat er echter om, dat een andere uitleg wordt gegeven aan de uitspraak. In dit geval is de maat naast ‘mate’ ook een ‘elstok’. Andere voorbeelden zijn: *Dat is één zonder steen, zei de Veling, en hij at een slak op; hij dacht dat het een pruim was. Wat ik wil, dat wil ik, zei de boer, en hij braadde boter op de tang.* Ook dieren treden op: *Mooi goed, zei de aap, en hij streelde zijn jongen* (lelijk dier vindt zijn eigen jong mooi). *De druiven zijn zuur, zei de vos, die er niet bij kon.* Apoloog (Gr.) = zinrijke, leerzame vertelling. Schrijven noemt deze gezegden ook *exempel-spreuken*. Zij zijn zeer geliefd bij het volk. [Quotation proverbs; citaat-spreuken].

¹⁴ N-SächsWb III, 635; RheinWb IV, 1446; vgl. RheinWb VIII, 1158: *Det es ene ongere (anderer) Krebs, sat der Düwel, da hau (hatte) he si Grossmoder en der Ham gefonge* Heimb.

¹⁵ RheinWb IV, 1446. Vgl. Buurman IX, 740: wellerismen: *Spaß mutt wesen, sä de Düvel, do kittelde he sien Grootmoder mit de Meßförk(e).* *As man ’t drifft, so geiht ’t, sä de Düvel, do spejde he sien Vader up de Stevel. Liek un liek hört tohoop, sä de Duvel, do harr he ’n Apthecker, ’n Snieder, ’n Wever un Muller in de Sack.* Ned.: *Maatjes bij maatjes, zei de duivel, en hij ging tusschen twee schoorsteenvegers* en *Soort zoekt soort, zei de duivel, en hij pakte den schoorsteenveger bij den kop* (Harrebomée I, 166); *De deugd in het midden, zei de duivel, en hij ging tusschen twee Kapucijnen* (ID., 163). RheinWb VIII, 1149: *Freud mot sin, säj den Düwel, duw kittelden hen sin Mojer met en Rēp (Seil) Geld, met ene Rek (Rechen) Kemp-Dülken. Wi et langk hät, lett et langh hange, säi de Düwel, du stok he sin Moder enen Hoppestak in et Gat Mörs-Xanten. Sort bej Sort, ßat den Düwel, dor hatt hej sin Grotmuder bej de Bēn Emmerich (II, 1439: sät, hef, Ben). Alder giht vir, sät der Düwel, on du hat he sin Grussmamm de Drap eronnerggeschmöss Trier-Stdt, Mörs. Öm de Sak kort te make, säj den Düwel, duw knep (kniff) hem sin Bestemoder de Start af Geld-Kevelaer. ID., III, 768: *Dat ös er ene, sät den Düvel, du schmiät he ene Advokat en de Hell Kemp-SHubert. ID. VII, 1599: Et alder giht für, sät de Snieder, doæt stet he sönne Vatter de Tropp eraf Kemp-Süchteln; Glich on Glich hürt zosamme, sät der Düvel, do hott he ene Advokat on Snieder, ene Wever on ene Möller em Sack Jül-Linnich. Nd. ‘Ieder sien Pleseer!’ sää de Düwel, dao killern he sien Schoonmoor met de Grepe* (Büld 1981, 19f n°1.12: *Des Teufels Vergnügen besteht hier darin, seine Schwiegermutter mit der Mestgabel zu kitzeln.*)*

¹⁶ Büld 1981, 20 n°1.13: d.h. selbst des Teufels Großmutter war in ihrer Jugend ein freundliches Mädchen.

¹⁷ Gebruikt door Fleury de Bellingen in een vertelling over een opgehangen misdadiger, genaamd le diable, die als laatste wens zijn moeder wil kussen en haar daarbij de neus afbijt. Zie verder Chamberlain n°9-20. In het Nederlands

boer: *Practica est multiplex! zei de duivel, en hij sneed een' boer de ooren af, en gebruikte het vel tot achterlappen voor zijne schoenen.*¹⁸

Door Götze wordt het gebruik van de uitdrukking 'de grootmoeder van de duivel' aangetoond in de 13^e eeuw in het gedicht van Alexander en Antiloie van een Thüringse dichter, waarin wordt gezegd: '*Geit hir der tufil vmme den ring / Adir sin eldirmuter / Vnd gibt mit slegin futer?* (Waart hier de duivel rond of zijn grootmoeder en geeft met slagen voeder?)'¹⁹

Vanaf het midden der 18^e eeuw treffen we alleen nog de uitdrukking 'grootmoeder van de duivel' aan. De Duivel en zijn Grootmoeder zijn de namen van twee beelden van boze engelen, die met monnikspijen, vleermuisvleugels en bokkenhoorns, die tot 1700 tot het keurmerk van Dresden hoorden. '*Der Teufel und seine Großmutter! was für eine Bagage!*' roept Weise (*Komische Opern* 2, 139) uit en ook Lessings andere jeugdvriend Christlob Mylius ligt het in de mond bestoven: "*Freud' über Freud! Wir haben das verleuerte Schäflein, das unsre allerhehreste Herrinn schon so lange suchen thut; den grossen Fakkardin!*" "*Den Teufel und seine Großmutter,*" antwoordte die andre; en in een sprookje uit 1777: '*Versteh' das der Teufel und seine Grossmutter*', dat we al met de moeder zagen.²⁰ En ook Jan Paul kan er niet buiten als hij opsomt: *mit dem Naturrecht, mit dem ro'mischen Recht, mit dem Landesrecht, mit dem Lehnrecht, mit dem Dorf- und Bauerrecht, mit dem Faust- und Kolbenrecht, mit des Teufels und seiner Grossmutterrecht* of zegt: *frage nichts nach dem Teufel und dessen Grossmutter.*²¹

In het begin van de 19^e eeuw zien we de uitdrukking bij Tieck: "*Hier, mein Freund, wohnt wohl ein Musikus und eine Sängerin?*" "*Der Teufel und seine Großmutter wohnt hier!*" *erscholl eine kräftige Stimme.* En wat verder: "*Wo ist die Sängerin?*" *Der Graf:* "*Ich habe sie schon am Morgen neulich gehört.*" *Der Kapelmeister:* "*Als Ihr mir sagt, es sei des Teufels Grossmutter.*"²²

Hebel gebruikt in zijn *Schatzkästlein* uit 1811 de wending: *der ... bestellte spottweise bei ihm einen Gruss an den Schwarzen und seine Grossmutter*, terwijl het bij Chamisso heet: *Er fragt und forscht, und hoert im Volke schelten: Der Tag wird heiss, der Teufel ist mit seiner Grossmutter los*, en bij Zimmermann in zijn *Münchhausen* uit 1839: *So möge ... der Teufel und seine Grossmutter ... heranrücken, mir sol das Herz nicht ... sinken*, zoals bij de dappere edelman.²³ De mensenvriendelijke behulpzame grootmoeder komt voor het eerst voor in Hauffs *Memoiren des Satans* uit 1826 en wordt dan heersend in de volkssprookjes. Op haar verjaardag is in het vagevuur een algehele zielenvrijheid, de duivel vervult daarmee een dubbel doel: *einmal fühlt sich chère Grande-Maman ungemein geschmeichelt durch diese Aufmerksamkeit, zweitens gilt er unter den Seelen für einen honetten Mann.* Op de avond van de feestdag wordt theater

is de uitdrukking: *De kaars, die duister brandt, moet men den neus afknippen*, hetgeen betekent, dat men de ombeschaamde met onbeschaamdheid moet afwijzen (Harrebomée I, 370).

¹⁸ Harrebomée I, 166, die met dezelfde aanvang noteert: *en hij at den rijstebrij met hooivorken.*

¹⁹ Götze 1903, 28, vers 444-446 naar *Altdeutsche Blätter* I, 264. Het laatste stuk is onduidelijk: krijgt ook hier al de grootmoeder klappen van de duivel?

²⁰ Götze 1903, 33 (Märlein 1777, 248 en 396).

²¹ Götze 1903, 33 (*Auswahl aus des Teufels Papieren*, 1789, 45; *Siebenkäs*, 1796, 1, 105). [Je moet niet naar de bekende weg vragen; Harrebomée II, 447^b: *Hij vraagt ook naar den bekenden weg.* Of: *Hij wil het naadje van de kous weten* (Harr. I, 444^b)]

²² Götze 1903, 33 (*Minor* 2, 207 en 2, 247). Harrebomée I, 164^b: *Het ging hem als iemand, die zich in 't donker verloofde, en op klaarlichten-dag des duivels grootmoeder moest trouwen.* (Wat meer op haar uiterlijk dan op haar karakter slaat?)

²³ Götze 1903, 33f (hg. von Behaghel, 195; Chamisso, *Werke*, 1836, 4, 175; *Münchhausen* 3, 274. Vgl. Harrebomée I, 163^b: *De duivel is er los.* [ook: *De hel brak uit (los)*; ID., I, 299^b: *De hel is er opengebroken* (of: *losgebarsten*); Eng. All hell broke lose. (Afgezwakt tot *De beer is los*).

gespeeld en op het theaterkaartje staat de lieve oude met haar volle titel: *Heute als am Geburtsfeste der Grossmutter, diabolischen Hoheit, Einige Szenen aus dem Jahre 1826*.²⁴ Maar al eerder was de vriendelijke grootmoeder te zien bij de Kieler Studenten Reyher, die in 1743 in het universiteitsstrafkamertje klaagde: *Hier in diesem Pfuhl und Wiedehopfen Haus / Guckt des Teufels Gross Mama zum Fenster aus*.²⁵ Uit het rijke spreekwoordenbestand licht Götze de volgende: *er isch mit des Tüfels Grossmutter verwandt; er würde den den Teufel und seine Grossmutter hineinfressen, wenn sie nicht zappelten; wenn der Tüfel regiert, so ist d'Grossmutter gewiss auf[ch] derbi; wenn man den Teufel zum Vetter hat, ist mit seiner Grossmutter gut umspringen; wer den Teufel zum Freunde hat, kann leicht mit seiner Grossmutter zur Hölle fahren; den Teufel bei seiner Mutter verklagen*.²⁶ Ook: *Wenn der Teufel nicht schon eine Grossmutter hätte, die müsste es werden en: Der Teufel hat das Suchen erfunden und seine Grossmutter das Warten*.²⁷

Götze vervolgt met het Deense spreekwoord: *at slippe fanden og tage ved hans oldemoder* ([opdat de duivel²⁸ loslaat en zijn overgrootmoeder meeneemt] niet *bedstemoder* = grootmoeder, ook *far-*, *mormoder* resp. *-fader*), terwijl in het Zweeds *fanen och hans mor* (de duivel en zijn moeder) 'Jan en alleman' betekent; in deze betekenis gebruikt Ibsen in het Noors *fanden og hans oldemor* (de duivel en zijn overgrootmoeder).²⁹ In Engeland heeft men het over *the devil's grandmother*, dat in de plaats is gekomen van *the devil and his dam*, dat is terug te volgen tot 1393, in Marlowe's *Faust* voorkomt en heel vaak bij Shakespeare.³⁰

Dat de vriendelijke grootmoeder voor het eerst in 1826 opduikt, is niet correct, want in de collectie Grimm komen twee sprookjes voor met de behulpzame grootmoeder van de duivel: nr. 29: 'De duivel met de drie gouden haren', in 1819 gepubliceerd, uit Zwehrn nabij Kassel, en nr. 125: 'De duivel en zijn grootmoeder', in 1815 als nr. 39 gepubliceerd, eveneens uit Zwehrn in 1814 opgetekend. Het is duidelijk dat dit beeld van de vriendelijke grootmoeder al een tijdje dominant is voordat Hauff zijn 'Memoires van Satan' publiceerde.

English summary

In Schleswig-Holstein the devil kills his grandmother, elsewhere he fights with her or beats her, upon which she starts crying, which is of course the rain. The same proverb is known in England: 'If it rains whilst the sun is shining, the devil is beating his grandmother; he is laughing and she is crying.' But in Norway they say that then the devil is crying. Also in Slovakia he is thrashing his grandmother, like in Austria and the USA. In Schleswig-Holstein they also say: 'The devil has his grandmother on the bleaching-field, while in Thüringen it is said: 'The devil has put his grandmother on the bleaching-field', and in Mecklenburg: 'Now the devil's grandmother is on the bleaching-field. In Lower Saxony and in East Frisia the devil is bleaching his grandmother.

Excursus: The devil and his family (continuation)

²⁴ Götze 1903, 34 (*Werke* 2, 116; 2, 195).

²⁵ Götze 1903, 34 naar Fabricius, in: *Akademischen Monatsheften* 237 (1904).

²⁶ Götze 1903, 34 naar Wander (zie eerder, onder duivel); de laatste ook bij Schmeller 1, 589: *den teufel bey seiner Großmuetter oder bey der Hex verklagen*.

²⁷ Götze 1903, 34 naar Wander, de 1^e ook bij Jeremias Gotthelf, de 2^e ook in Jean Pauls *Siebenkäs* 1, 24.

²⁸ Van Goor's *Klein Deens Woordenboek*, Den Haag 1963, 41^a vermeldt: *fanden og hans oldemoder*, vertaald met 'de duivel en zijn moer'.

²⁹ Götze 1903, 35 (Ibsen, *Samlede Vaerker* 1900. 7, 163).

³⁰ Götze 1903, 35, zie Marlowes *Faust* (1588; ed. Ward. S. 22) en Schmidts *Shakespeare-Lexikon* unter *devil*.

The grandmother of the devil is the butt of many a wellerism by the devil. In English: “Fundus!” said the devil when he found his grandmother drunk in the gutter.’ But he himself is of course not a jot better, as can be seen from: “The old goes ahead,” said the devil and threw his grandmother down the stairs.’ His grandmother has to suffer a lot. “What is old, that tears,” said the devil and tore off his grandmother an ear.’ He can play nasty jokes with her. “There has to be fun,” said the devil. and he tickled his grandmother with the dung-fork.’ In English: “That might be a joke,” said the devil as he ran his fork through his grandmother.’ Other sayings: “That was not much of the mark,” said the devil, as he threw his grandmother out an eye (he was aiming for the dog).’ “Cancer [crayfish (also a curse)],” said the devil, and he had captured his grandmother in his net.’ But he cannot do without her also. “I can’t get done with it,” said the devil, and he began to cry for his grandmother.’ To finish an unpleasant turn of the conversation, they say in Gronau: “We will make a short ending!” said the devil, and he cut off his grandmother’s tail.’ And a German proverb has: ‘Even the devil’s grandmother was a cute child, when she was young.’ A lot of these wellerism and proverbs can be found in the article by Isabel C. Chamberlain (JAFL 1900, 278-80) and need not be repeated.

The expression ‘grandmother of the devil’ was indicated by Götze in the 13th-century poem of ‘Alexander and Antiole’ by an anonymous poet from Thüringen (see above) which translates to: ‘Is this place haunted by the devil or his grandmother and gives food with beatings?’ From the middle of the 18th century onward only the expression ‘grandmother of the devil’ is used. The Devil and his Grandmother are the names of two statues of evil angels that up to 1700, complete with monk’s habits, bat wings and goat horns, were part of the hall-mark of Dresden. The friendly human-loving helpful grandmother can for the first time be seen in Hauff’s ‘Memoiren des Satans’ from 1826 and becomes then dominant in folktales. On her birthday there is a general liberty for the souls in purgatory, the devil fulfils a double purpose: one dear Grand Maman feels flattered beyond bounds by this attention, and two, he is counted among the souls as a nice man. On the evening of the holiday there is a theatre production and on the ticket there is the dear old lady with her full title: ‘Today for the birthday of the grandmother, diabolical Highness, some scenes of the year 1826. But already earlier the friendly grandmother could be seen with the student from Kiel, Reyher, who complained in the little University penal room: ‘Here in this pool and hoopoe house [which means that it is smelling very badly in there] / the devil’s grandmother looks out of the window.’ [Why this would make her friendly, I can’t tell.] Götze also has a lot of proverbs with her: ‘He is related to the devil’s grandmother’, or ‘When the devil reigns, then the grandmother will certainly be there also.’ Etc. In Danish they do not speak of the grandmother (‘bestemoder’) of the devil, but of his great-grandmother (‘oldemoder’). Also Ibsen in Norwegian speaks of ‘fanden og hans oldemor’ (the devil and his great-grandmother) in the sense of ‘everybody’ (Tom, Dick, and Harry), which in Swedish is ‘fanen og hans mor’ (the devil and his mother). In England the expression ‘the devil’s grandmother’ has replaced ‘the devil and his dam’ that can be traced back to 1393, appears in Marlowe’s *Faust* and very often in Shakespeare’s works. That the friendly grandmother for the first time appears in 1826 is not correct, because in the collection of the brothers Grimm there are two tales with the helpful grandmother of the devil: nr. 29: ‘The devil with the three golden hairs’, published in 1819, and nr. 125: ‘The devil and his grandmother’, published in 1815 as nr. 39, both from Zwehrn near Kassel. It is clear that this picture of the friendly grandmother was already a while dominant before Hauff published his ‘Memories of Satan’.